

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МИХАЙЛА
ДРАГОМАНОВА
У МЕМУАРНИХ ПРАЦЯХ СОФІЇ РУСОВОЇ

Стаття присвячена мемуарним працям Софії Русової. Досліджується їхній інформаційний потенціал стосовно постаті Михайла Драгоманова. Виокремлено і проаналізовано уривки спогадів, присвячені суспільствознавцю. Встановлено, що спогади С. Русової є важливим джерелом інформації про життя та діяльність М. Драгоманова 70-х рр. XIX ст.. Авторка описала деякі його людські якості та інтереси, риси характеру і темпераменту, коротко згадала політичні погляди, життєві плани, відзначила вплив на українське суспільно-громадське життя кінця XIX ст.

Ключові слова: Михайло Драгоманов, Софія Русова, український національний рух, Стара громада, Молода Громада, спогади.

LIFE AND ACTIVITY OF MYKHAILO
DRAHOMANOV
IN THE SOFIA RUSOVA MEMOIR WORKS

The article is devoted to the memoirs of Sofia Rusova. The information potential regarding the figure of Mikhail Drahomanov is studied. Excerpts from memoirs dedicated to the social scientist have been singled

out and analyzed. It is established that S. Rusova's memoirs are an important source of information about the life and work of M. Drahomanov in the 70's of the XIX century. The author described some of his human qualities and interests, character traits and temperament, briefly mentioned political views, life plans, noted influence on the Ukrainian social life of the end of the XIX century.

Key words: Mykhailo Drahomanov, Sofiya Rusova, Ukrainian national movement, Stara Hromada, Moloda Hromada, memoirs.

Події другої половини XIX ст. стали визначальними для формування модерної української нації. Розвиток науки, літератури, мистецтва, усвідомлення самобутності українського народу і єдності галицької та наддніпрянської його частин поставили українське питання на якісно вищій рівень. Підкреслимо той факт, що Україна декілька разів втрачала свою еліту і вважалася селянським краєм. Відтак лідерську роль у національному русі змушена була взяти на себе нечисленна свідома українська інтелігенція. Її яскравим представником був Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.).

Саме цей видатний український громадський та політичний діяч, історик, філософ, публіцист, фольклорист, літературознавець відіграв одну з найголовніших ролей у процесах формування української національної самосвідомості наприкінці XIX ст. На нашу думку, національні, політичні та соціальні концепції М. Драгоманова мали надзвичайний вплив на

розвиток української політичної думки кін. ХІХ—поч. ХХ ст. Він був одним із лідерів так званої Старої Київської Громади, до якої належали ті представники української інтелігенції, що займалися національно-культурною та громадсько-політичною діяльністю на користь української справи та презентували, таким чином, модерний український національний рух.

Про життя та діяльність М. Драгоманова знаходимо численні дописи у спогадах багатьох його сучасників¹. Серед них була і громадська та культурно-освітня діячка Софія Русова (1856–1940 рр.). Слід зазначити, що «Спогади С. Ф. Русової – одне із важливих історичних джерел вивчення не тільки її життя та громадсько-політичної діяльності. Вони широко висвітлюють життя української інтелігенції другої пол. ХІХ—поч. ХХ ст. Софія Русова особисто спілкувалася з представниками української громади Києва – М. Старицьким, М. Лисенком, П. Чубинським, Ф. Вовком, М. і О. Драгомановими та ін.»². Таким чином, метою статті є з'ясування інформаційного потенціалу мемуарів С. Русової стосовно М. Драгоманова.

Спогади С. Русової були опубліковані ще за її життя. Так, 1928 року у другій книзі збірника «За сто літ» вони були надруковані під назвою «Мої спомини.

---

¹ Михайло Драгоманов у спогадах / уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий. Київ: Либідь, 2012. 312 с.

² Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової // Український історичний журнал. 1999. № 5. С. 133.

Рр. 1861–1879»¹, а в третій книзі – «Мої спомини. 1879–1915»². Як встановили дослідники, їх особисто редагував Михайло Грушевський³.

Софія Федорівна Русова (до заміжжя прізвище Ліндфорс) народилася 18 лютого 1856 р. в с. Олешня (нині село Рішкинського району Чернігівської області) у шведсько-французькій родині. З 9 років мешкала в Києві, де закінчила у 1871 р. Фундуклеївську гімназію і невдовзі відкрила разом із сестрою Марією перший у місті та другий у Росії дитячий садок. Якраз через вихованців дитячого садка та їхніх батьків (родини Старицьких, Лисенків) вона поступово утверджується в українському середовищі Києва⁴. Власне, у цей час вона і знайомиться з М. Драгомановим.

---

¹ Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття = Mémoires de la Section Historique de l'Académie des Sciences d'Ukraine (jadis Section Historique de la Société scientifique Ukrainienne à Kiev). Кн. 2: (Записки кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. Т. XXV): Заходом Комісії новішої історії України / Під редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського. [Київ]: Державне видавництво України, 1928. [2]. 328 с.

² Русова С. Мої спомини. 1879–1915. // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття = Mémoires de la Section Historique de l'Académie des Sciences d'Ukraine (jadis Section Historique de la Société scientifique Ukrainienne à Kiev). Кн. 3: (Записки кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. Т. XXIX): Заходом Комісії новішої історії України / Під редакцією голови секції акад. Михайла Грушевського. [Київ]: Державне видавництво України, 1928. 328 с.

³ Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової. С. 133.

⁴ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР. 2016. С. 45.

Зазначимо, що у своїх спогадах С. Ліндфорс писала, що з 1872 р. вона разом із сестрою «цілком увійшли в українське громадянство. Не велике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі, але які то все видатні люди були в цій так званій Старій Громаді, – і на полі науки, і на полі мистецтва»¹. Серед діячів-громадівців авторка коротко характеризувала Павла Чубинського, Михайла Старицького, Миколу Лисенка, Федора Вовка, Павла Житецького.

Крім того, вона зазначала, що на початку 70-х рр. XIX ст. «Обік із мистецтвом починала народжуватись українська наука – Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський. Але це був такий високий Олімп, що до нього не досягала моя шістнадцятилітня легкодухість»². С. Ліндфорс гарно запам'яталася, що лише один із цих науковців, «у якого на науковому ґрунті вже зростала політична думка, М. П. Драгоманов, був якось більш досяжний»³. Він був «молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю межі студентами», до того ж «часто бував на «чаях» у Старицького, бував і у нас на театральних виставах»⁴.

Також бачимо, що особливу увагу авторка звертала на гарне почуття гумору М. Драгоманова: «Завше

---

¹ Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. С. 150.

² Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. С. 153.

³ Там само.

⁴ Там само.

веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабкі риси і посміятись навіть зі своїх близьких – часто жартував з своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику Лисенка»¹.

Поряд із цим, С. Ліндфорс згадувала, що для М. Драгоманова гумор був, так би мовити, і своєрідним засобом протесту проти політики імперської адміністрації, результатом якої стали байдужість більшості населення до потреб українства, кар'єризм та пристосуванство, бажання вислужитися перед керівництвом, дуже часто демонструючи при цьому антиукраїнські погляди. Наприклад, вона пише про те, що «Драгоманов, як професор, мусив часто бувати на «чайх» і в попечителя, і у директора шкіл, і тут його гострий розум знаходив собі чимало поживи в спостереженнях над тогочасним гімназіальним учительством, яке жило лише матеріальними турботами та змаганнями зробити кар'єру, дістати «Анну на плече». Ці спостереження вилилися у відому в ті часи оперу «Андріяшпаду», за назвиськом Андріяшова, україножера, здається директора II гімназії. Текста склав сам Драгоманов, музику підібрав Лисенко з усіх опер, – виходило дуже комічно, коли забравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманов конспіративно співали всі ролі, представляючи весь тогочасний педагогічний конклав

---

¹ Там само.

київської 1-ї гімназії, яка давала тон цілій шкільній окрузі. Особливо юморизував Драгоманов виданий Андріяшевим «Народний Календар» для так званого Юго-Западного Краю, в якому він хотів вислужитися перед начальством своїм москвофільством. Скільки до цього додавалося цікавих епізодів про переслідування українського слова, якою злістю тоді блищали розумні очі Мих. Петр. Але часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба на ці переслідування, на ту непотрібну силу адміністрації¹. Звісно, це все було не для широко загалу, а тільки для своїх, тому не мало, ні негативних, ні позитивних наслідків. Вочевидь, таким чином, громадівці лише черговий раз впевнювалися в імперській сутності російської держави, для якої «малороси» були «молодшими братами великоросів». Крім того, чітко усвідомлювалася нагальна потреба продовжувати культурно-просвітницьку діяльність, яка мала перетворити цих «малоросів» на українців.

Водночас С. Ліндфорс підкреслювала, що громадівці, тверезо оцінюючи задушливу атмосферу, у якій змушений був розвиватися український рух в Російській імперії, намагалися скористатися тими можливостями, які давала Австро-Угорська та інші держави Європи. Їх «Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідомо праця, майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже

---

¹ Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. С. 153.

мріяли про літні поїздки в «Європу», мріяли увійти там у зносини з Галичанами, з Слов'янами¹. Результатом співпраці галицьких та наддніпрянських українофілів стало, зокрема, заснування у 1873 р. Літературного товариства ім. Шевченка. Згодом, у 1876 р. М. Драгоманов змушений був виїхати за кордон, оселився в Женеві (Швейцарія), де заснував Вільну українську друкарню та видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878–1882 рр.).

Тобто з цих мемуарних дописів дізнаємося, що С. Ліндфорс познайомилась із М. Драгомановим приблизно у шістнадцятирічному віці. Тоді вона насамперед звернула увагу на його чудове почуття гумору, писала про відкритість, талановитість і популярність серед студентів, зацікавленість мистецтвом та українськими громадськими справами.

З 1874 р. С. Ліндфорс жила у Санкт-Петербурзі зі своїм майбутнім чоловіком Олександром Русовим, який у столиці намагався «провадити далі свою філологічну освіту й писати дисертацію на магістра слов'янознавства»². Одружилися вони 30 серпня 1874 р. У спогадах вона зазначала, що, готуючись до цього дня, «ми все чекали на весілля нашого посадного батька М. П. Драгоманова, але він прислав нам у листі своє благословення. Несподівані обставини

---

¹ Там само.

² Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. С. 157.

життя не дозволили йому приїхати, а потім викинули його на еміграцію»¹.

Згодом життя подружжя теж кардинально змінилося. До них приїхав Ф. Вовк «із пропозицією до Ол. Ол. від Старої громади їхати за кордон, щоб там надрукувати усього «Кобзаря», поки не загинули всі ті рукописні заборонені вірші, такі цінні для повного розуміння творчости великого поета. Всі ці твори, всі рукописи були загодя куплені у братів Тараса, гроші на видання зібрано у кількох окремих заможних українців, а рукописи уважливо, науково перевірів Вовк. Треба було додати до видання спомини, і це доручили зробити Русову»². Так, за дорученням київської «Старої громади», навесні 1875 р. Софія та Олександр Русови вирушили до Праги з метою видання першого «суцільного» «Кобзаря» Т. Шевченка³ з усіма його творами, забороненими російською цензурою⁴. С Русова не стояла осторонь того важливого завдання, яке отримав її чо-

---

¹ Там само. С. 158–159.

² Там само. С. 159.

³ Докладніше про обставини видання «Кобзаря» див.: Спогади в Шевченкові дні // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. С. 352–353; Спомини про празьке видання творів Т. Шевченка // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. С. 354–356.

⁴ Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 19.

ловік, допомагала йому в коректурі рукописів, а «з метою ознайомлення західноєвропейського читача із життям і зразками творчості Т. Шевченка переклала французькою мовою біографію поета, низку його віршів і зміст кількох поем, які, за підтримки І. Тургенєва, побачили світ у французькому журналі «Revue des deux mondes»»¹.

Результатом цієї праці стало те, що у видавництві часопису «Narodni Listy» у Празі вийшло друком повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка, куди увійшли заборонені рукописні вірші поета без цензурних скорочень та спогади про нього видатних сучасників. Перший том («легальний»), за підтримки галицької інтелігенції, було ввезено у Наддніпрянську Україну, другий (до нього ввійшли заборонені російською цензурою твори) залишився для розповсюдження у Галичині².

Вже повертаючись зі своєї поїздки до Європи у 1875–1876 рр., Софія та Олександр Русови зустрілися з М. Драгомановим у столиці Австрії. Ця зустріч, як виявилось, стала для них останньою. Про неї обидва з подружжя згадували у своїх спогадах.

Зокрема, С. Русова писала: «У Відні нам пощастило зустрітися з Драгомановим. Він був у піднесеному настрою, вірив, що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення, і

---

¹ Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): науково-методичний посібник. С. 46.

² Там само.

уявляв її собі в двох напрямках: 1) критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2) ознайомлення Європи з правдивим становищем України»¹. Тобто в еміграції М. Драгоманов намагався продовжувати свою суспільно-політичну діяльність. Власне бачення того, якою вона мала бути, він, напевно, і висловив подружжю Русових.

Також дізнаємося, що спілкування тривало два дні. М. Драгоманов зробив для подружжя Русових екскурсію «по всіх віденських музеях і майже цілу історію мистецтва виклав нам на зразках ріжних напрямів у малярстві. Накінець повів нас ще й у величезний Рінг-Театер (що через кілька років потім згорів) на оперу Вагнера «Кола ді Р'єнці». Драгоманов захоплювався постаттю цього італійського революціонера»². Важливою згадкою було й те, що «Драгоманов дуже тішився з нового видання «Кобзаря» і обіцяв свою допомогу для його розповсюдження»³. Він чудово розумів, яке потужне значення для українського національного питання мало віршоване слово Т. Шевченка. Можна сказати, що у тодішніх російських умовах вірші поета ставали зброєю, яка пробуджувала історичну пам'ять українського народу, спонукала людей через усвідомлення минулого, зрозуміти теперішнє і поставити національні завдання на майбутнє.

---

¹ Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. С. 161.

² Русова С. Мої спомини. Рр. 1861–1879. С. 161.

³ Там само.

Описуючи проблеми культурної та політичної діяльності українців у 1878 р., які створювала для них російська влада, С. Русова залишила короткий допис про вплив та роль М. Драгоманова, адже «саме ім'я Драгоманова боялися голосно вимовляти, бо воно було звязане з політичним напрямком діяльності, а т. зв. Стара Громада від якого будь політичного напрямку зреклася»¹. Справді, після Емського указу царя Олександра II громадівський рух почав занепадати. Влада фактично ліквідувала усі легальні можливості і способи, якими користувалися представники громад для поширення і популяризації українського національного руху. Найбільш активна частина молоді плеяди громадівців змушена була виїхати за межі імперії, представники старшого покоління зосредилися майже винятково на культурній та науковій царинах діяльності, ніяким чином не проявляючи своєї політичної позиції стосовно «українського питання». М. Драгоманов, який був лідером «Молодої Громади», не міг залишатися лояльним до імперії, його погляди продовжували радикалізуватися. Звісно, громади не могли та й, здебільшого, не мали на меті ставити питання про незалежність України, але їхню діяльність російська влада серйозно вважала загрозою для цілісності імперії.

---

¹ Русова С. Мої спомини. 1879–1915. С. 147.

У 1937 р. у Львові вийшла друком книга С. Русової «Мої спомини»¹. У неї в повному обсязі були включені мемуарні статті, опубліковані у збірниках «За сто літ». Відтак дописи про М. Драгоманова залишилися без змін². Останнє на сьогодні видання спогадів С. Русової побачило світ у 2004 р.³

Крім того, С. Русова опублікувала окремі мемуари, які безпосередньо стосувалися М. Драгоманова. Так, у 1932 р. вийшов друком матеріал під назвою «Картина споминів про Михайла П. Драгоманова»⁴. У ньому С. Русова набагато докладніше охарактеризувала особу видатного українця.

Вона відзначала його безумовний авторитет серед членів Старої Громади, який ґрунтувався на безкомпромісності поглядів: «В цій свідомо патріотичній організації було чимало видатних діячів, учених, музик, письменників, – чому ж молодий доцент при кафедрі римської історії, що лише недавно захистив свою дисертацію, користувався там такою пошаною, що в усяких громадських справах, у всіх наукових працях усім цікава була перш, ніж чия – його думка,

---

¹ Русова С. Мої спомини. Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. 284 с.

² Русова С. Мої спомини. Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. С. 42–44, 60.

³ Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ: Поліграфкнига, 2004. 544 с.

⁴ Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі: Драгоманівський збірник / Під заг. ред. В. Сімовича. Прага: Сіяч, 1932. С. 135–143.

його безкомпромісна критика? Чому? Мені здається, що саме ця безкомпромісність і приваблювала до Михайла Петровича людей, і старих, і молодих, і жінок, і чоловіків. Коли ви балакали з Драгомановим, і він дивився на вас своїми темними, великими очима, своїм гострим, розумним поглядом – кожний почув-ав, що ця людина ніколи ні перед якими перешкодами, ні для яких скорбів не відступить від своїх поглядів, не зречеться тих своїх переконань, які визнав за правдиві»¹.

Важливим фактором впливу М. Драгоманова на громадські справи авторка називала його освіченість, адже «освіта Драгоманова була справді й широка, й багатогранна, і цим він теж відрізнявся від інших»².

Із захопленням С. Русова писала про те, що «Драгоманів мав чарівний талант промовця. Коли він виголошував яку, чи довгу, чи коротку промову, все в салі стихало, всі ловили його оригінальні думки, слухали модуляції його м'якого приємного голосу. Мені довго здавалось, що він кращий промовець, аніж письменник»³,

---

¹ Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. С. 429–430.

² Там само. С. 430.

³ Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. С. 432.

Кількома рядками авторка спогадів охарактеризувала родину М. Драгоманова: «В той час (1871–73 роки) у Драгоманова була вже і своя родина – він був уже жонатий. А був він жонатий із своєю сусідкою з-під Гадяча, Людмилою Михайлівною Купчинською¹, і мав уже доньку, Ліду, яку страшенно любив: то була справді батькова дочка, що, як виросла, помагала йому в роботі, й що її розумом він часто тішився»².

Було зазначено і про його зацікавлення театральними постановками. Так, С. Русова писала, що «як почали в нашій хаті ставити «Чорноморський Побут» та «Різдвяну Ніч», деколи почав приходити на репетиції і Драгоманов: його струнка постать із плястично-жвавими рухами різко виділялась і від старих поважних членів Громади, й серед молодого гуртка українців-хористів»³.

Поряд з цим, вона згадувала і про любов суспільствознавця до танців: «Уся глибока вченість Драгоманова, його багатобічна працездатність не перешкождала йому мати веселу, жваву вдачу, і коли під веселу хвилину, серед репетицій, молодь починала

---

¹ Про Людмилу Драгоманову у С. Русової є окремі опубліковані спогади, у яких коротко згадується і М. Драгоманов. Див.: Тихі героїні... // Софія Русова: 3 маловідомого і невідомого. Частина 2. «Сеньйорка українського жіноцтва...» / Упорядники З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Гостинець, 2007. С. 42–45.

² Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Софія Русова. 3 маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. С. С. 431

³ Там само. С. 430.

танцювати, у Драгоманова в очах починали загоратися вогники, й він приєднювався до танцю цієї братії. Більш, ніж що, він любив вальс і танцював його дуже гарно, так легко, плавно, з захопленням»¹.

Та мабуть найбільше С. Русова звертала увагу на вміння М. Драгоманова жартувати: «Стоїть було Михайло Петрович, легкий жартовливий усміх ховається в бороді, а очі весело оглядають усіх присутніх, сміються ці темні гарні очі, вже над чимсь іронізують, сиплють гумором дотепні завваження, бистрі спостереження. І нікому не болючий він, цей гумор; сама жертва гумористичних жартів сміється разом із професором»². Авторка дописувала, що він часто жартував над своїми друзями³, дружиною⁴, знайшов можливість висміяти «тогочасний київський синедріон народньої освіти» за недолугі дії з русифікації місцевого населення⁵.

З більшою кількістю подробиць С. Русова описала і вже згадану вище зустріч з М. Драгомановим 1876 року у Відні⁶. Напевно, якнайкраще враження авторки від неї можуть передати такі її слова: «Перед нами справді стояв високоосвічений талановитий

---

¹ Там само. С. 431–432.

² Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Софія Русова. З маловідомого і невідомого: навчальний посібник. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ: Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. С. 430.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 431.

⁵ Там само. С. 432.

⁶ Там само. С. 433–435.

історик, не архівний збирач хронологічних дат, а — живий дослідник історичного життя народів, озброєний психологічними й соціологічними знаннями, обдарований тим бистрим розумом, завдяки якому вироблялись вірні паралелі життя різних країн і народів, утворювались логічні синтези! Такий історик міг справді добре розуміти історію свого народу і вказувати йому правдивий шлях для найкращого майбутнього розвитку»¹. Тож не випадково наприкінці життя С. Русова згадувала, що поряд із чоловіком на становлення її поглядів найбільше вплинув саме видатний український суспільствознавець².

Підсумовуючи, слід сказати, що спогади С. Русової є важливим джерелом інформації про життя та діяльність М. Драгоманова у 70-х рр. ХІХ ст. Вона була з ним знайома особисто, описала деякі його людські якості, риси характеру і темпераменту, коротко згадала політичні погляди, життєві плани, підкреслила значний вплив на українське суспільно-громадське життя кінця ХІХ ст.

При цьому варто враховувати суб'єктивність інформації мемуарних джерел. У дописах С. Русової про М. Драгоманова можна помітити певне залюб'ювання, навіть ідеалізацію його особи, водночас для авторки характерна емоційність розповіді. Вважаємо, що у цьому немає нічого дивного, адже С. Русова

---

¹ Там само. С. 434.

² Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової. С. 133.

спілкувалася з М. Драгомановим у віці 16-20 років, що безперечно накладало свій відбиток на те, як вона сприймала життєві події. Крім того, зауважимо той факт, що спогади вона писала у 20-х рр. ХХ ст. Отже, слід враховувати і певну аберацію пам'яті. На відміну від щоденників, які фіксували сприймання життя тут і зараз, мемуари переважно створювалися набагато пізніше, коли їхні автори могли вже переосмислити епізоди історичного минулого, подивитись на них зовсім інакше та певним чином, свідомо чи несвідомо, навіть відкоригувати своє ставлення до людей, подій, фактів.